

Sudbina realsocijalizma

Potpukovnik prof. dr *MIROSLAV HADŽIĆ*

Članak je pokušaj teorijske analize temeljnih uzroka i suštine aktuelnih političkih gibanja i promena u zemljama Istočne Evrope. Autor polazi od stava da su rečene promene reaktuelizovala temeljna pitanja socijalizma, te da se danas ispoljavaju sledećim teorijskim i političkim dilemama (a) da li se radi o krizi ili krahu socijalizma ili realsocijalizma, (b) koji su osnovni uzroci krize odnosno kraha (real)socijalizma i (c) da li je moguća revitalizacija i demokratska transformacija socijalizma odnosno realsocijalizma. Registrovanjem relevantnih teorijskih i političkih pristupa krizi (krah) realsocijalizma, autor sažeto raspravlja i daje svoja određenja pojmova kriza i krah. U tom sklopu iznosi pretpostavku da se radi o krah realsocijalizma u zemljama Istočne Evrope, te da je, sem pri retrogradnoj intervenciji, nemoguća njegova sistemska i politička obnova.

Težišni deo rada zahvata diskusiju o uzrocima i suštini kraha realsocijalizma. Dokazujući da su, zatečeni i novostvoreni društveno-istorijski uslovi imali sekundarni uticaj, autor ključne razloge kraha nalazi u društvenom biću boljševičke partije i njenom konceptu, odnosno praktikovanju socijalizma. Nedemokratski karakter unutarpartijskih odnosa, izražen centralizmom i raspodelom moći u korist rukovodstva, svoje krajnje negativne reperkusije je ispoljio nametanjem principa partijskog organizovanja društvu i njegovom sistemu. U takvim uslovima i partijski koncept socijalizma postaje insuficijentan iz dva osnovna razloga: prvo, zbog mišljenja da je partijska volja za socijalizmom dovoljni i ključni generator socijalizma i, drugo, zbog svodenja socijalizma na antikapitalizam, što, u krajnjoj instanci, završava u aistorijskom praktikovanju realsocijalizma.

Društveni procesi u istočnoevropskim zemljama se danas nalaze u centru naučne, političke, novinarske i laičke pažnje, a razumevaju i tumače na različite načine. Različito ih tumače ne samo njihovi akteri, već i posmatrači. Većina tumačenja je, pak određena političkom i ideološkom pozicijom interpretatora, ali i njegovim interesima, potrebama i ciljevima. Konkretni događaji i procesi se i (zlo)upotrebljavaju na brojne načine. Pripisuju im se različita istorijska, politička, kulturna

i ideološka značenja. Ruše se jedne, a pothranjuju i proizvode druge političke i ideološke predrasude. Sve to otežava objektivno saznavanje i razumevanje događaja u zemljama Istočne Evrope. Dakako, na tok i domet spoznaja primarno utiču karakter, dinamika i intenzitet promena koje se odvijaju. Događaji se sustižu, prepliću i smenjuju takvim tempom i u toliko različitih varijanti da je svako uopštavanje, a posebno prognoziranje, uslovno i rizično.

Mada se radi o različitim zemljama, *zajedničko im je da je njihov dosadašnji razvoj presudno bio određen realsocijalističkom koncepcijom i praksom tzv. izgradnje socijalizma*.¹ Utoliko je i društvena kriza u njima *sažeti i istovremeni izraz njihove prošlosti, sadašnjosti i, očigledno bivše, budućnosti*. Shodno tome postaje jasno da bez analize sve tri, vremenske i sadržinske, dimenzije „izgradnje socijalizma” u tim zemljama nema valjanog razumevanja tekućih procesa. Sve to govori o postojanju zajedničkih obeležja, uzroka, suštine i posledica krize u njima.² Međutim, sličnosti u krizi, sažete krahom „realnog socijalizma”, ne znače i sličnosti u njenom razrešavanju. Procena smera i dometa aktuelnih procesa moguća je jedino na osnovu analize konkretne, društvene i političke, situacije u svakoj od ovih zemalja.

Najmanji zajednički imenitelj raznosmernih procesa, pokrenutih krizom jeste da su građani i novi politički subjekti (novonastale partije i organizacije) *prvo* doveli u pitanje socijalističnost svojih društava odnosno vlast komunističkih partija u njima. Čime je između ostalog, u većini ovih zemalja narušena, pa i ukinuta, nominalna politička saglasnost društva o socijalističkom karakteru, sadržaju i smeru dosadašnjeg razvoja.³ Tako se suočavamo sa paradoksom da je jedan od proizvoda dosadašnje „socijalističke izgradnje” ovih zemalja većinska politička volja društva (građana) za ukidanjem njiho-

¹ Pojam „realni socijalizam” je relativno noviji i nastao je u sovjetskoj literaturi u toku razrade tzv. teorije o specifičnostima u ostvarivanju opštih zakonitosti i, iz nje nastalog, pokušaja da se „izgradnja socijalizma” u „socijalističkoj zajednici” imenuje i odredi kao jedino postojeći – realni socijalizam. U tekstu ćemo ga upotrebljavati kao oznaku za celokupnu socijalističku istoriju istočnoevropskih zemalja, te ćemo ga tretirati kao sinonim sa pojmovima „boljševizam” i „staljinizam”.

² Šire o tome vidi: Žarko Puhovski *Povijest socijalističke realizacije društva*, Naše teme br. 12/84, Zagreb, str. 2944 – 2952.

³ O načinu nastanka „organizovanog konsenzusa” i „istorijskog kompromisa između režima i naroda” vidi: Viktor Zaslavski, *Neostaljinistička država*, Naprijed, Zagreb, 1985, str. 135.

vih socijalističkih sadržaja i obeležja. Mađutim, paradoks je samo prividan. U stvari, radi se o tome da većina građana više nije spremna da to što se nazivalo (real)socijalizmom, a čije ekonomske, političke, kulturne itd. posledice sada snosi, prihvati i kao svoju budućnost.

Brojne razlike nesaglasnosti i sporovi u razumevanju i tumačenju procesa u zemljama Istočne Evrope najčešće se ispoljavaju u sferi nauke i politike. Za dokazivanje svojih stavova upotrebljavaju se različiti i raznovrsni argumenti. Primetna je njihova znatna određenost vrednosnim i ideologijskim sudovima. Zbog svega toga, naučne i političke dileme odnosno odgovori imaju nejednaku vrednost. Zato je, a radi izbegavanja nesporazuma, *nužno stvoriti popis ključnih teorij-skih i političkih dilema, a na osnovu toga i početnih odgovora* čiju ćemo valjanost daljim tekstom proveravati.

Presudne razlike među analitičarima nastaju povodom razumevanja *uzroka, suštine, posledica i smera* tekućih društveno-političkih kretanja i reformi u zemljama (bivše) „socijalističke zajednice”. Ključne tačke razlika odnosno saglasnosti, pre svega u političkim analizama, nastaju oko odgovora na sledeća pitanja: (1) *da li se radi o krizi ili krah* socijalizma ili samo *realsocijalizma*; (2) *koji su osnovni uzroci krize odnosno kraha (real)socijalizma*, i (3) *da li tekuće i projektovane reforme znače napuštanje ili istorijsku obnovu i transformaciju (real)socijalizma*. U osnovi rečenih pitanja nalazi se ključni teorijski problem, iskazan dilemom: *šta je socijalizam i kako je, odnosno da li je uopšte moguć?* Po tom osnovu se i uspostavljaju dva opšta, međusobno suprotstavljena, pristupa socijalizmu i njegovim postojećim oblicima.

KRIZA ILI KRAH (REAL)SOCIJALIZMA?

Pojednostavljeno govoreći, *prvi pristup*⁴ socijalizam tretira kao istorijsku slučajnost nastalu, pre svega, nasilnom intervencijom socijalističkih snaga (komunističkih partija) u istorijski i društveni tok. Za razliku od ovog, suština *drugog* pristupa je u shvatanju socijalizma kao istorijske nužnosti i/ili

⁴ Uopredi: Vučina Vasović, *Savremeni politički sistemi*, Naučna knjiga, Beograd, 1987, str. 180.

moćnosti⁵ revolucionarne izmene građanskog društva političkim delovanjem radničke klase i njene (partijske) avangarde u savezu sa drugim socijalnim slojevima i klasama. Zato zastupnici prvog, odnosno drugog pristupa i tekuće procese u istočnoevropskim zemljama razumeju i tumače spram svojih polazišta, i u analizama tragaju za argumentima koji će potvrditi njihove polazne stavove. U skladu s tim, daju i različite, politikom posredovane, odgovore na, pomenuta, ključna pitanja.

Zajedničko obeležje, različito nijansiranim i naglašenim, procenama, pripadnim po našoj uslovnoj podeli prvom pristupu, jeste stav da se radi o *istorijskom krah*u socijalizma odnosno komunizma. Pri tom se debakl „realnog socijalizma” uzima kao krunski argument u dokazivanju istorijske neutemeljenosti i neostvarljivosti ideje i projekta socijalizma. Iz toga sledi i tvrdnja o nemogućnosti obnove, transformacije i revitalizacije socijalizma i njegovih snaga. Sledstveno tome, mogućnosti izlaza iz društvene krize istočnoevropskih zemalja vide se u preuzimanju modela građanskog društva. U prilog ovim tvrdnjama ide stvarna situacija u zemljama Istočne Evrope i političko-programatsko usmerenje novostvorenih političkih partija u njima. Zato se i sporenje sa ovim stajalištima više ne može obavljati tradicionalnim ideološkim sredstvima.

U okviru drugog pristupa, takođe razuđenog i raznovrsnog, uspostavljaju se dva, prvenstveno politička, a neretko i ideološka, pola tumačenja i reagovanja na krizu. Nosioc tih tumačenja se regrutuju iz redova dosadašnjih vladajućih partija i najopštije shvaćenih levih snaga. Tačka načelne saglasnosti im je ocena da je na delu kriza, pa i krah, „realnog socijalizma”. Razlike nastaju u proceni uzroka i suštine krize (krah) odnosno mogućnosti, vrste, dubine i smera reformskog zahvata u postojeći socijalizam.

Na jednom polu se nalaze tzv. reformske i demokratske snage, koje polaze od ocene da se radi o „*krah*u boljševičkog koncepta i prakse „realnog socijalizma” nastalog unutrašnjim

⁵ U socijalističkom pokretu su prve nesuglasice, sukobi i rascepi i počeli povodom dileme da li je socijalizam istorijska nužnost (fatalnost) ili mogućnost, povodom čega su onda nastala i različita shvatanja socijalizma. Na tim osnovama je, a povodom reakcija na konkretnu krizu kapitalizma prvih decenija 20. veka, i nastao rascep na socijaldemokratsko i komunističko krilo, koji su zastupali bitno različite koncepcije socijalizma. – Šire o tome: Branko Pribičević, *Socijalizam – svetski proces*, Savremena administracija, Beograd, 1982, str. 111–115.

razlozima. Razlozi su, po tim mišljenjima, sažeto izraženi, u trajnoj nesposobnosti stvorenih sistema da obezbede ekonomski, demokratski i socijalistički razvoj svojih društava. Stojeći na stanovištu da je taj model istorijski istrošen, reformske snage tragaju za novim vizijama i projektima socijalizma. Različito ih imenuju i sadržinski popunjavaju. Najčešće su u opticaju razne varijante spajanja socijalizma i demokratije. Zajedničko većini tih programa je zalaganje za radikalne nominalno prosocijalističke, reforme postojećih sistema i društava primenom univerzalnih i civilizacijskih ekonomskih, političkih, kulturnih i duhovnih vrednosti.

Na drugom polu su nosioci procena da se, u krajnjoj liniji, *radi o svetskoj antikomunističkoj zaveri*⁶. Oni priznaju krizu, a delimično i krah, realnog socijalizma, kao i relativnu autonomnost unutrašnjih uzroka i razloga. Međutim lančani pad većine ~~realsocijalističkih~~ režima tumače kao realizaciju davno napisanog antikomunističkog scenarija iza koga stoje snage kapitalizma.⁷ Dodatne dokaze za to nalaze i u, navodnoj, prokapitalističkoj suštini demokratsosocijalističkih reformskih projekata.⁸ Iz toga se onda izvlači i postavlja ideološka dilema: *da li se radi o reformisanju radi daljeg razvoja socijalizma/komunizma ili o vraćanju u kapitalizam*. Pod pritiskom krize, ove interprete, ne mogu osporiti nužnost radikalnih reformi, ali ih žele ograničiti i selektivno primenjivati. Što je još važnije, i iz reformskih koncepcija koje deklarativno podržavaju oni ne žele izvesti sve i krajnje, ekonomske, političke i ideološke, konsekvence. Razlozi tome su, pre svega, u neprihvatanju, odnosno pokušaju odlaganja i preusmeravanja, započete redistribucije monopolske političke moći.

Zastupnici ovog stanovišta (i svojih interesa) gube iz vida da (p)ostanak socijalizma nije stvar njihove slobodne političke

⁶ Koliko god se ne može negirati ekonomsko, političko i vojno delovanje svetskog kapitala protiv realsocijalističkih zemalja, što se u ideološkoj verziji zove antikomunizmom, toliko se tim razlozima ne može objasniti krah ovih sistema i eruptivni „antikomunizam” njihovih građana u tekućim događajima. Uostalom, komunističke partije i njihove države u „socijalističkoj zajednici” su decenijama proklamovale borbu protiv svetskog kapitalističkog sistema i to proglašavale za jedan od ključnih ciljeva svog delovanja; uporedi Program KPSS, IMPR, Beograd, 1973, str. 5.

⁷ Slično stanovište delimično je zastupao i prof. dr Momir Stojković na sednici Političkog aktiva Beogradskog univerziteta; uporedi: *Politika*, 11. 01. 1989, str. 7.

⁸ U boljševičkoj ortodoksiji se za diskvalifikaciju ovih reformskih projekata upotrebljava i tvrdnja da se radi o socijaldemokratizaciji komunističkih partija i komunističkog projekta, pri čemu se socijaldemokratiji daje negativni predznak.

volje. Ne žele da se suoče sa činjenicama da je u trenutku kad su *iscrpili svoje snage i društveno strpljenje* nužno *došlo do jednokratnog sloma vladajućih režima*.⁹ Utoliko, u ovim društvima *prvo pitanje nije da li, kako, koliko i kakvog socijalizma, već kako* izaći iz katastrofalnog ekonomskog i političkog nasleđa „realsocijalizma”. U višenacionalnim društvima na dnevnom redu je i problem *državnog* opstanka u sadašnjim granicama i na dosadašnjem ustrojstvu.

Naznačavanje preovlađujućih, mada pojednostavljeno prikazivanih, političkih pristupa ima za svrhu skiciranje nekih elemenata političke, ideološke i duhovne klime nastale tekućim procesima u istočnoevropskim zemljama. U takvim uslovima do, bar početnih, odgovora na brojne teorijske i političke dileme se može doći tek analizom uzroka i suštine tekućih procesa u ovim zemljama.

Pretpostavka nameravane analize je sadržajno i pojmovno određenje *suštine krize odnosno kraha i njihovog međusobnog odnosa*.

Teorijski posmatrano¹⁰, kriza je ideološki i vrednosno neutralan pojam. Njime se izražava *trenutak zaoštavanja društvenih* (ekonomskih, socijalnih, političkih i drugih) *protivrečnosti koje se u postojećim* (konceptijskim, sistemskim i političkim), *okvirima ne mogu delatno razrešiti*. Kriza je, istovremeno, i rezultatni proizvod istorijskog nasleđa, prethodnog razvoja konkretnog društva i delovanja vladajućih snaga u njemu. Figurativno rečeno, kriza je momenat kada istorija društvu i njegovim (političkim) subjektima ispostavlja račun za prethodno i sadašnje delovanje. Upućuje na, i zahteva ih, promene u društvenim odnosima, društvenoj organizaciji, a pre svega društvenoj proizvodnji. Od karaktera krize zavise dubina i opseg nužnih i mogućih reformi. Međutim, svaka kriza otvara načelno mogućnost i za *progresivne* i za *regresivne* reforme. Karakter i smer reformskih odgovora na krizu presudno zavise od odnosa političkih snaga i načina raspodele političke moći u jednom društvu. Činjenica da kriza

⁹ Podsećamo da scenario nije bio svuda isti – od „baršunaste revolucije” u Čehoslovačkoj, preko „dvorskog puča” u partiji i državi, potpomognutog i zahtevanog od građana i opozicije, u Bugarskoj, rušenje Berlinskog zida i Honekera u NDR do „krvave revolucije” u Rumuniji;

¹⁰ Detaljnije o različitim koncepcijama krize vidi: Ljubomir Tadić, *Nauka o politici*, Rad, Beograd, 1988, str. 122–129.

otvara mogućnost i regresivnim rešenjima ukazuje na to da vladajuće snage u konkretnom društvu i dalje imaju dovoljno političke (i društvene) moći pomoću koje mogu trenutno suzbiti i odložiti progresivne promene.

Za razliku od toga, krah jednog društvenog (i političkog) koncepta i sistema znači da su vladajuće snage u njemu uglavnom iscrpele unutrašnje rezerve sopstvenog održanja na vlasti. Odnosno, da bez upotrebe sile protiv većine (nezadovoljnih) građana, pa ni tad,¹¹ više ne mogu opstati na vlasti i zaustaviti reformisanje društva. To znači, *krah je krajnja posledica dugotrajne i duboke krize vladajućih društvenih odnosa i na njima nastalih ekonomskih i političkih rešenja*. Drugim rečima, krah je znak da su u društvu počele da deluju sve i krajnje negativne posledice dotadašnjeg ekonomskog i političkog razvoja. U takvim uslovima i svi pokušaji odlaganja radikalnih izmena prividnim reformama osuđeni su na neuspeh. Krah, kao do krajnosti radikalizovana kriza, pozitivno može biti razrešen isto tako samo radikalnim delovanjem. Utoliko, *krah sistema ne znači i propast jednog društva, već nagoveštava i osvešćuje nemogućnost njegovog razvoja u zatečenim političkim i sistemskim okvirima*. U takvoj situaciji, na scenu stupaju raznovrsne političke i društvene snage, kao zastupnici i realizatori različitih scenarija razrešenja kraha vladajućeg sistema (poretka). Dakako da tad i vladajuće snage pokušavaju ubrzano da se transformišu i prilagode novim uslovima i zahtevima zarad očuvanja ako ne dotadašnjeg monopola ono bar bitnog uticaja na dalji tok političkih događaja.

Polazeći od ponuđenih određenja, a na osnovu tekućih političkih gibanja i promena, možemo konstatovati da su dosadašnji koncept i praksa socijalizma u istočnoevropskim zemljama doživeli krah. Dalje, da je taj *krah krajnji i rezultantni proizvod interakcijske sprege nasleđenih, zatečenih i proizvedenih društvenih okolnosti i načina projektovanja i ostvarivanja socijalizma u njima vladajućih komunističkih partija*. To znači, dugotrajna, prikrivena i javna kriza realsocijalizma izvedena je u tim društvima do krajnjih konsekvenci i sa svim posledicama. Drugim rečima, dosadašnje vladajuće snage su iscrpele legalne ekonomske i političke mogućnosti obnavljanja svojih sistema, a time i izvora svoje vlasti. Zato se sa velikom

¹¹ Decembarski događaji u Rumuniji to najbolje potvrđuju.

verovatnoćom može tvrditi da u istočnoevropskim zemljama, uključujući i Sovjetski Savez u kome se krah još odvija u okvirima krize,¹² realsocijalizam više nije moguć. Dakako, to važi samo pod pretpostavkom dokidanja mogućnosti unutrašnje konzervativne intervencije i primene sile. Argumenti za ovu pretpostavku se nalaze u načinu nastanka, razvoja i dosadašnje samoproizvodnje realsocijalističkih društava, odnosno vladajućih snaga u njima.

Da bi se mogli razumeti (aktuelni društveni i politički) događaji u istočnoevropskim zemljama, nužno je imati u vidu jedan od ključnih *mehanizama* dosadašnjeg *samoodržanja realsocijalizma*. Taj mehanizam se sastojao od *međusobno povezanih i uslovljenih unutrašnjih i spoljašnjih poluga vojno-političke moći*. Mada je realsocijalizam, u izvornom obliku kao staljinizam izvezen iz SSSR u ostale zemlje, on se tamo vro brzo ukorenio. Revolucijom „odozgo” stvorio je sebi ekonomske, političke i systemske, a vremenom i socijalne, pretpostavke. Uz sve to *ključnu unutrašnju polugu*, odnosno *garanciju*, samoreprodukcije realsocijalizma u njima, predstavljao je *represivni aparat*.

Međutim, posleratna istorija realsocijalizma pokazuje da su izvori neograničene moći ovog aparata, ipak, bili spoljni. Naime, stvaranjem Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV) i Varšavskog ugovora (VU) odnosno „socijalističke zajednice” nacionalne države su uključene u „svetski socijalistički sistem” sa SSSR-om (na čelu). Time je sužen suverenitet zemalja-članica i, u ime opštih interesa socijalizma, podređen državnim interesima Sovjetskog Saveza. Materijalizacijom hegemonije stvorena je *međudržavna interesna sprega vladajućih elita* u kojoj je opstanak jedne (bio) preduslov opstanka svih i obrnuto. Da je to tako potvrđuju i činjenice da su svi dosadašnji reformski, tendencijski radikalni, procesi i pokreti u ovim zemljama prekinuti nasilnom akcijom „zajednice”. Različiti su bili samo izvršioci: 1956. u Mađarskoj su to bile jedinice Sovjetske armije, a u Poljskoj 1956. i 1981.¹³ to je rešeno unutrašnjom vojnom intervencijom, ali pod pritiskom

¹² Želi se reći da i pored očiglednog kraha realsocijalizma u njemu, reformska moć i njene poluge su za sada pod kontrolom KPSS odnosno snaga „perestrojke”, te se to razlikuje od načina sloma u drugim zemljama „socijalističke zajednice”.

¹³ O tome šire: *Poljska, radnički pokret, socijalizam*, Međunarodni radnički pokret, br. 2/82.

i uz podršku "bratskih partija", da bi u Čehoslovačkoj 1968. kolektivno intervenisale članice (bez Rumunije) Varšavskog ugovora.¹⁴ Tako su tokovi i sudbina realsocijalizma, a u stvari građana i društva, u istočnoevropskim zemljama direktno zavisili od interesa i moći „čelne” države i partije. Sa tog stanovišta je lako otkriti da su spoljašnje poluge represivne moći bile *prvi i neophodan preduslov opstanka* „svetskog sistema” realsocijalizma. Istovremeno, jednom uspostavljeni internacionalni sistem kolektivne proizvodnje i zaštite realsocijalizma povratno je postao značajan faktor stabilnosti poretka u Sovjetskom Savezu.¹⁵

Visok stepen zavisnosti istočnoevropskih zemalja od stanja u Sovjetskom Savezu potvrđen je i najnovijim događajima. Osnovano se može tvrditi da su *nastajanje i početno realizovanje perestrojke*¹⁶ bili inicijalni momenti javnog zaoštavanja temeljne krize realsocijalizma i početak njegovog kraja. Naime, dugo godina zaoštavane protivrečnosti, nagomilavani problemi i odlaganja njihovog rešavanja u svim sferama života bili su ušli u svoju antagonističku fazu. Kriza je postala temeljna i celovita. Manifestovala se u ekonomiji, politici, moralu itd. Zahvatila je celo društvo – od države i partije do građanina. Sve više je postajala i egzistencijalna. Kriza *izneverenih očekivanja građana*¹⁷ pretočila se u *krizu legitimacije* vladajućih partija i poredaka. Prvi masovni oblici javnog ispoljavanja nezadovoljstva su motivisani ekonomskim razlozima. Ali, vrlo brzo počinju da dominiraju politički razlozi. Od zahteva za demokratskim reformama još brže se stiglo i do zahteva za korenitim promenama društvenog ustrojstva. Socijalizam se, građanima iskustveno poznat jedino u boljševičkoj izvedbi, reflektovao kao osnovni uzrok društvene krize i kraha, stoga je logično sledilo i njegovo masovno odbacivanje. Uz sve razlike u načinu nastanka, institucionalizaciji i razvoju realsocijalizma u istočnoevropskim zemljama, postoje brojne

¹⁴ O tome vidi: Vojin Dimitrijević, *Zbivanja u Čehoslovačkoj i međunarodno pravo*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, br. 3/68.

¹⁵ Uporedi: Nikola Vojnović, *Unutrašnji procesi u SSSR i odnosi između socijalističkih zemalja*, Međunarodni radnički pokret, br. 5–6/68.

¹⁶ O nužnosti i nastanku „perestrojke” vidi: Sava Živanov, *Izvori, pravci i mogućnosti reformi*, Gledišta, br. 1–2/87, str. 5–15.

¹⁷ O tome i ostalim aspektima i karakteristikama krize realsocijalizma vidi: Branko Pribićević, *Socijalističke zemlje – kriza sistema i reforme, Stanje i novije tendencije u savremenom socijalizmu*, IMPP, Beograd, 1989, str. 26–45.

sličnosti u društvenim pretpostavkama, političkim rešenjima i produktima. Rečene sličnosti su, opet, u većoj ili manjoj meri, saglasne sa zatečenim uslovima i delovanjem komunističkih partija u njima. Znači, analizom bića tih društava može se doći i do zajedničkih uzroka kraha njihove realsocijalističke istorije. Budući da sve grupe uzroka i činilaca kraha nisu istog ranga važnosti i dometa, postavlja se pitanje koji su *primarni i determinišući uzroci sloma*.

UZROCI KRIZE I KRAHA REALSOCIJALIZMA

Tragom tradicionalnog marksističkog intepretiranja istorije i paralelograma njenih silnica,¹⁸ mogli bismo ustvrditi da se u osnovi kraha nalaze ekonomske determinante, koje su, pak, bile određene zatečenim i novostvorenim društvenim uslovima. Međutim, bili bismo samo delimično i površno posmatrano u pravu.¹⁹ Naime, kriza realsocijalizma jeste izbila na površinu onog trenutka kada ti sistemi više nisu bili u stanju da obezbede ni, do tada uspostavljeni minimum ekonomske egzistencije građana i ekonomski minimum za sopstvenu reprodukciju. Međutim, kriza je prerasla u vidljiv krah onog trenutka *kada društvo i građani više nisu mogli da izdrže i nisu hteli da prihvate ekonomsku i političku cenu opstanka i dalje reprodukcije realsocijalističkog sistema*.²⁰ To znači da su, sa

¹⁸ Uporedi: pismo Fridriha Engelsa i J. Blohu, Karl Marks – Fridrih Engels, *Izabrana dela u dva toma, tom drugi*, Kultura, Beograd, 195, str. 475–477.

¹⁹ „Za nastanak i konačno postanak društvenog sistema koji ćemo zasad uvjetno nazvati staljinizmom bio je potreban stjecaj mnogih historijskih, objektivnih i subjektivnih okolnosti od kojih sam, mislim, naveo one najvažnije. Već samo iz razmatranja tih historijskih uvjeta i okolnosti moglo se veoma dobro vidjeti koliko je dinamika jednog historijskog procesa specifična i nepredvidiva u svim njenim konsekvencijama. Determinizam historije ne možemo objasniti ni makro – ni mikrokozmičkim zakonitostima, niti jednostavnim apliciranjem dijalektičkih 'zakona' na historiju, kao što veliki dio marksista komotno misli. Pa kad su poznate i gotovo sve važnije okolnosti, još uvijek ostaje prilična nepoznanica lična jednadžba glavnih historijskih aktera, njihove procjene nacionalnih i internacionalnih konstelacija, mogućnosti danog historijskog momenta, čemu ponajčešće ne prethode neke sustavnije i temeljnije znanstvene analize, nego se više radi o racionalno-intuitivnom sagledavanju i 'osećanju' jedne historijske 'pozicije'. Uporedi: Predrag Vranicki, *Marksizam i socijalizam*, Liber, Zagreb, 1979, str. 51.

²⁰ „Priroda i rešenje krize zavise od toga kakav sadržaj daju obe strane tom nepristajanju i toj nemoći. Budući da svaka vladajuća grupa nastoji da se održi na vlasti i nikada dobrovoljno ne predaje moć, ona objašnjava krizu po svome i nastoji da je prevlada zamenom starih, diskreditovanih i nedelotvornih metoda vladanja novim i prikladnijim. Za ovladane je, u trenucima krize, odlučujuće da prozru ovu mistifikaciju vladajuće grupe i da umeju da daju praktičan izraz svojoj odlučnosti da ne žele da budu ovladani ni starim ni novim metodama: jer neće da budu ovladani uopšte”. Uporedi: Karel Kosik, *„Dijalektika krize”*, Mladost, Beograd, 1983, str. 11.

produblјavanjem krize, na površinu izbijali stvarni razlozi. A njih, očigledno, nije više (bilo) moguće objašnjavati trenutnim ekonomskim problemima, a još manje nepovoljnim, unutrašnjim i spoljašnjim, istorijskim uslovima u kojima se realsocijalizam razvijao.

Istorijski jeste tačno da je realizacija boljševičkog projekta²¹ socijalizma u najvećem broju slučajeva počinjala u nepovoljnim društvenim uslovima, sa nedovoljnim ekonomskim, socijalnim, političkim i kulturnim pretpostavkama i u, uglavnom, nepovoljnim međunarodnim okolnostima. Znači, zatečeni društveni uslovi nisu pogodovali realizaciji boljševičkog projekta socijalizma. Ali, isto tako, nisu pogodovali ni drugim strategijama društvenog razvoja.²² *Postojeći uslovi su jednostavno otvarali različite mogućnosti, a izbor i rezultat su, u krajnjoj liniji, zavisili od projekta (pobedničkih) vladajućih političkih snaga i načina njegovog ostvarivanja.*

Sa ovog stanovišta je opravdano brojne uzroke i determinante krize i kraha realsocijalizma razvrstati u dve osnovne grupe: primarne i sekundarne.

Prvu grupu čine faktori i uzroci proizašli iz zatečenih i proizvedenih društveno-istorijskih uslova, koji su direktno i indirektno, ali uvek posredovano, determinisali razvoj realsocijalističkih društava. Utoliko, po našem mišljenju, imaju rang sekundarnih determinanti i uzroka.

Sa stanovišta pretpostavki i mogućnosti realizacije boljševičkog projekta socijalizma unutrašnji – zatečeni i novostvarani – uslovi jesu bili dominantni. Društva u kojima je došlo do „real socijalizma” se najčešće tretiraju kao relativno nerazvijena.²³ Pod tim se, pre svega, misli na nizak stepen ekonomskog

²¹ Uslovno bi se moglo govoriti i o projektima (množini), ali samo kao konkretnim modifikacijama izvornog – začetoг Lenjinom a zaokruženog Staljinom i sankcionisanog Kominternom odnosno „socijalističkom zajednicom” – šire o tome: Branko Pribičević, *op. izvor*, str. 145–365.

²² O tome rečito govori nizak stepen ekonomskog i ukupnog razvoja ovih društava u predsocijalističkom periodu; o tome svedoči i kratkotrajnost februarske, buržoaskodemokratske, revolucije u carskoj Rusiji 1917. i neotpornost istočnoevropskih posleratnih poredaka na komunističko osvajanje vlasti.

²³ Već pomenuti izuzeci (Čehoslovačka, Poljska, Mađarska i DDR) samo potvrđuju pravilo, jer su „real socijalističkim” razvojem vrlo brzo ujednačeni sa ostalim istočnoevropskim zemljama u stepenu (ne)razvijenosti; treba napomenuti da većina karakteristika uslova koji slede u tekstu važi pre svega za SSSR ali njihovo poopštavanje ima opravdanja u činjenici da je u takvim uslovima i nastao boljševički koncept socijalizma koji je kasnije preko Kominterne i „socijalističke zajednice” nametnut (i prihvaćen) svim istočnoevropskim zemljama – videti, Draginja Arsić, *Društveno-ekonomski koreni staljinizma*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1972.

razvoja izražen nerazvijenim proizvodnim snagama, predindustrijskom odnosno ranoindustrijskom privrednom strukturom, niskom akumulativnom sposobnošću privrede itd.²⁴ Socijalno-klasna struktura ovih društava je bila nerazučena i arhaična. Socijalna i klasna diferencijacija nije dovršena – stare klase i slojevi, pripadni feudalnom društvu, bili su u raspadu, a novi, ranokapitalistički, tek u formiranju. Gro stanovništva su činili siromašni seljaci, dok je radnička klasa bila malobrojna.²⁵ Radilo se, uglavnom, o društvima politički oblikovanim po meri apsolutističkih i autoritarnih sistema, to će reći bez razvijene političke infrastrukture i demokratskih tradicija. Sledstveno tome i stepen kulturnog i duhovnog razvoja ovih društava bio je ispod civilizacijskog nivoa svoga vremena.²⁶ Nepovoljnu sliku su upotpunjavale i spoljašnje otežavajuće okolnosti. Od Oktobra pa do danas zemlje „realnog socijalizma”, odnosno vladajuće komunističke partije u njima, bile su stalno izložene raznim vrstama pritisaka svetskog kapitala. Menjali su se oblici, sredstva i okolnosti, ali su ciljevi ostali nepromenjeni.²⁷ Ukratko, realsocijalizam se od svog nastanka do danas razvijao u uslovima svetske dominacije kapitalizma, te time, i pored svih želja i proklamacija, objektivno nije mogao iskoračiti iz okvira građanskog društva.

Dolaskom na vlast komunističkih partija zatečeni društveni uslovi u ovim zemljama nisu mogli biti, posebno ne odmah, promenjeni. I ne samo to, nego su ti uslovi ostali trajan, doduše posredan, ograničavajući faktor realizacije boljševičkog projekta socijalizma. Temeljne protivrečnosti nasleđene od starih sistema, usložene posledicama svetskih ratova – prvog u slučaju SSSR-a i drugog u slučaju zemalja tzv. narodne demokratije – pred vladajuće partije postavile su brojne probleme koji su zahtevali odgovarajuća rešenja. Karakter i kvalitet – političkih, ekonomskih i ostalih – rešenja jeste bio omeđen i uslovljen zatečenim okolnostima, ali je

²⁴ Podatke o stanju u carskoj Rusiji vidi: Đuzepe Bofa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, Otokar Keršovani, Opatija, 1985, tom prvi, str. 11–21.

²⁵ Detaljnije podatke o tome vidi: Vučina Vasović *Savremeni politički sistemi*, op. izvor, str. 185–190.

²⁶ Procenat nepismenog stanovništva u Rusiji 1920. godine bio je veći nego u Francuskoj 1789, isto, str. 187.

²⁷ Podsećamo na građanski rat i spoljnu vojnu intervenciju, preko sanitarnog koridora i izolacije SSSR-a, fašističke agresije u drugom svetskom ratu, hladnoratovske i blokovske politike do korištenja svih mehanizama svetskog kapitalističkog – ekonomskog, finansijskog, naučnotehnološkog – monopola;

presudno zavisio od politike komunističkih partija. Ona je, pak, bila određena njihovim teorijsko-analitičkim i političkim odnosom prema konkretnim uslovima, odnosno stepenom uvažavanja zatečenog pri zasnivanju i realizaciji strategije i taktike tzv. izgradnje socijalizma.

Prema tome, uspešnost i valjanost boljševičkog projekta socijalizma direktno je zavisila od njegove saglasnosti sa zatečenim (nepovoljnim) društveno-istorijskim uslovima. Drugim rečima, *projekat je mogao biti uspešan samo ako je i ukoliko je, u skladu sa uslovima, bio sposoban da izgradi instrumente i mehanizme racionalne, efikasne i optimalne upotrebe postojećih materijalnih i ljudskih potencijala*. Da bi to mogao, projekat je morao da razradi, shodno proklamovanom socijalističko-komunističkom cilju, i specifična ekonomska i politička sredstva razvoja tih društava. Kraha realsocijalizma pokazuje da su ovaj projekat i njegovi protagonisti istorijski lom doživeli baš zbog nesaglasnosti svog političkog i ekonomskog instrumentarija sa stvarnošću. Dakle, *nepovoljni uslovi jesu bili otežavajuća okolnost ali, budući da su oni (bili) nezavisni od političke volje partije, jasno je da se razlozi kraha realsocijalizma moraju tražiti u suštini projekta i karakteristikama njegovih kreatora i realizatora*.

SUŠTINA KRAHA REALSOCIJALIZMA

Budući da su boljševici u SSSR-u 1917. uspeli da iskoriste istorijski im otvorenu mogućnost za osvajanje vlasti, dalji razvoj društva je direktno zavisio od njihove strategije. U zemljama tzv. narodne demokratije, nakon dolaska na vlast komunističkih partija,²⁸ u čemu su ključnu ulogu imali Crvena armija, odnosno strategijski interesi SSSR-a, društveni razvoj je, takođe, bio određen boljševičkim konceptom. A njegova suština je, *između ostalog, i u ukidanju relativne autonomije ekonomske i svih ostalih sfera i apsolutnoj dominaciji politike odnosno političke volje komunističke partije*.²⁹ Iz toga je sledio

²⁸ Podatke o načinu nastanka evropskih socijalističkih država članica SEV-a vidi kod: Radovan Vukadinović, *Odnosi među evropskim socijalističkim državama*, Školska knjiga, Zagreb, 1970, str. 12–25.

²⁹ „Osnovno načelo sovjetskog tipa dominacije i ujedno jedino koje je u praksi dosledno ostvareno u svim razdobljima sovjetske istorije jeste načelo vodeće uloge partije...

i radikalni obrt u međusobnom odnosu determinanti društvenog ustrojstva i razvoja. Dakako, to ne znači da jednom uspostavljena ekonomska struktura i svojinski (proizvodni) odnos nisu povratno određivali politiku i ograničavali joj apsolutnu autonomiju.³⁰ I pored toga, u ovim zemljama ekonomski (svojinski) odnos nikad nije postao temeljni odnos koji, naravno posredovano, determiniše političku i duhovnu organizaciju društva, već obratno. Politički (ideološki) odnos je temelj spram koga se oblikuje celokupno društvo, čija se funkcionalnost i efikasnost mere političkim i ideološkim kriterijumima.³¹ Svrha sistema, u krajnjoj instanci, nije ekonomska proizvodnja i ukupni razvoj društva i pojedinca, već proizvodnja viška političke moći.³² Drugim rečima, sistem, tj. nosioci vlasti u njemu (komunističke partije i njihove elite), postaju u krajnjoj instanci sami sebi svrha.

Zato se i može osnovano tvrditi da aktuelni krah realsocijalizma nije krajnji produkt, u Marksovom smislu, ekonomskog determinizma, već da je *ekonomski krah jedan od krajnjih produkata političke i ideološke naddeterminisanosti celine društvene reprodukcije*. To znači, politički i ideološki utemeljena društva realsocijalizma krahirala su onog trenutka kada vladajuća politika i ideologija više nisu mogli u postojećem da se samoproizvede. U takvim uslovima, lomovi ekonomskog i političkog sistema jesu samo posledice, povratni i dodatni uzroci, koji postaju razorni tek istorijskim raspadom političkih i ideoloških temelja ovih društava. Time dolazimo do druge grupe – *primarnih uzroka i determinanti kraha*

Mada o svemu odlučuje partija, partija ne može da vlada bez državnih ustanova. U čemu je onda posebna funkcija partije? Jednostavno ovo: u jednopartijskom sistemu partija je suveren, ona je izvor svih moći", Ferenc Feher, Agnes Heler, Đerđ Markuš, *Diktatura nad potrebama*, Rad, Beograd, 1986, str. 230–231.

³⁰ »Ove činjenice (negativne strukturne pojave – M. H) jasno upućuju na to da ekonomija ne sme samo da igra ulogu čisto materijalnih ograničavajućih uslova čija promena jednostavno zavisi od odluka politokratije (a pri tom je tim odlukama i određena) već da institucionalna struktura ekonomije, u slučaju istočnoevropskih društava, isto tako, ograničava i zatvara moguće pravce vlastitog razvoja, i u tom smislu uspeva da zadrži jednu meru autonomije. Ili možda, preciznije, moramo istaći da pošto politički aparat i njegov vrh, formalno i apstraktno govoreći, poseduju svu moć potrebnu da se promeni ovaj institucionalni okvir, upravo je politička volja vladajuće elite u krajnjoj instanci određena ustanovljenom ekonomskom strukturom ovog društva (podvukao – M. H), Ferenc Feher, Agnes Heler, Đerđ Markuš, *Diktatura nad potrebama*, op. izvor, str. 99.

³¹ Uporedi: Andrija Krešić, *Kritika kulta ličnosti*, Vuk Karadžić, Beograd, 1968, str. 146–147; Bruno Ricci, *Birokratski kolektivizam*, Globus, Zagreb, 1983, str. 45–50;

³² »... pokazuje se kako je bitno obeležje »realnog socijalizma« upravo reprodukcija viška moći kao nosivog, formativnog političkog i – obzirom na status društva u ovakvim porecima – bitnog društvenog odnosa«, Žarko Puhovski op. izvor, str. 2950.

konceptije, prakse i sistema realsocijalizma. Dejstvo ovih uzroka i determinanti tvori i objašnjava suštinu kraha realsocijalizma.

Istorijska iskustva i teorijske analize³³ pokazuju da su *ključni generatori uzroka i determinanti kraha poredaka u zemljama Istočne Evrope društveno i političko biće boljševičkog tipa partije i iz njega nastali koncept i praksa „realnog socijalizma“*. Rečena tvrdnja u ovom kontekstu znači, prvo, da takav zaključak logično sledi iz istorijskih posledica i krajnjih produkata boljševičkog praktikovanja socijalizma. Kako ni o partijama ne možemo suditi po onome što žele i što proklamuju, nužno sledi *da je i krah realsocijalizma istorijska mera i ocena valjanosti političkog ustrojstva i društvene (monopolske) pozicije boljševičkih partija u ovim zemljama*. Drugo, to znači da su sve one karakteristike boljševičkog partijskog ustrojstva, koje su u borbi za osvajanje vlasti bile primerene konkretnim uslovima, time i optimalno efikasne, nakon osvajanja vlasti i na duži rok postale kontraproduktivne. I, treće, to znači i da je jednom nastali koncept socijalizma po meri partijskih saznanja, interesa i potreba, onako kako je oživotvoravan i ukorenjivan u konkretnim društvima, povratno reprodukovao boljševičku suštinu i model partije.³⁴

Zagonetka boljševičkog modela partije³⁵ je u principima i načinu ustrojstva unutarpartijskih odnosa. Dakako, njih je jedino moguće razumeti u okviru konkretnih društvenih i istorijskih okolnosti nastanka.³⁶ Ključ odgonetke je u principu

³³ Između ostalog o tome šire vidi: Zata Golubović, *Staljinizam i socijalizam*, Beograd, 1982, Svetozar Stojanović, *Između ideala i stvarnosti*, Prosveta, Beograd, 1969; Slobodan Inić, *Komunistička partija danas*, Mladost, Beograd, 1982.

³⁴ To potvrđuju i tokovi ukorenjivanja i reprodukcija staljinizma u ostalim istočnoevropskim zemljama. Jednom nametnut sistem i poredak su po meri ozbiljenja u svakoj od ovih zemalja stvarali i proizvodili pretpostavke sopstvene i trajne reprodukcije. Tako se konstituišu »nacionalni« staljinizmi sa pratećom aparaturom i vođama (»malim staljinima«), koji pogonsku energiju crpe iz sopstvenih društvenih izvora. Tad »socijalistička zajednica« i postaju spoljni i dodatni instrumenti internacionalizacije staljinizma i garant njegovog nacionalnog opstanaka – o tome vidi: Sava Živanov, *Staljinizam i destaljinizacija*, Centar za političke studije Novi Sad, 1969.

³⁵ Izvorno o tome vidi: Vladimir I. Lenjin, *Šta da se radi*, Izabrana dela tom I, knj. 1, str. 163–323., *Korak napred, dva koraka nazad*, Sabrana dela u 16 tomova, tom 4, Kultura, Beograd, 1960, str. 141–338.

³⁶ Oktobar 1917. je pokazao da je Lenjin svojim insistiranjem na stvaranju revolucionarne organizacije proleterijata, zasnovane na demokratskom centralizmu i monopolizmu, konkretno bio u pravu – boljševička partija je osvojila vlast. Zahvaljujući tome je uspela i da sačuva tu vlast i pored građanskog rata i spoljne intervencije. Međutim, pokazalo se, isto tako, da su i tadašnji Lenjinovi oponenti iz istog krila radničkog pokreta, pre svih Roza Luksemburg, dugoročno gledano bili u pravu, jer su anticipirali moguće negativne posledice centralističke hijerarhije boljševičke partije.

demokratskog centralizma i iz njega izvedene idejne, teorijske i akcione monolitnosti boljševičke partije. U ovoj verziji i praksi funkcionisala je samo centralistička komponenta principa.³⁷ Iz toga je sledilo i unutrašnje hijerarhijsko strukturiranje po kome je raspodela političke moći išla od monopolskog vrha ka dnu. Dakle, nije članstvo dobrovoljno i demokratskim putem prenosilo deo svoje političke volje i svojih prava na partijska rukovodstva, već obratno.³⁸ Rukovodstva su po meri svojih potreba prenosila na delove organizacije, retko i na članstvo, strogo kontrolisanu količinu političke volje i moći. A to je nužno vodilo depersonalizaciji i dezindividualizaciji partije, tj. političkom obezličavanju i obezmoćivanju članstva i njegovom pretvaranju u partijsku masu ili bazu. Sledilo je razdvajanje na rukovodstvo i članstvo,³⁹ nakon čega su se rukovodstva dalje hijerarhizovala i završavala u vođi, kao partijskom i društvenom suverenu.⁴⁰

Principijelno posmatrano, dokle god unutarpartijski odnosi ostaju u okvirima partije jesu stvar izbora članova te organizacije – njihovog pristajanja ili nepristajanja. Problemi nastaju onda kada jedna partija svoje unutrašnje odnose proširi na celo društvo. Da bi to bilo moguće, ona mora sebi obezbediti potpuni politički monopol u datom društvu. To se i desilo u SSSR-u i ostalim zemljama tzv. narodne demokratije onog momenta kada su boljševičke partije svoj temeljni princip unutrašnjih odnosa nametnuli društvu. Tako su jednom nastali partijski principi i odnosi nadživeli konkretne uslove i osamostalili se od njih. Pošto su od partijskih oligarhija

³⁷ „Uspostavljanje centralizacije u socijaldemokraciji na tim dvama načelima – na slijepom potčinjavanju svih partijskih organizacija s njihovom najdetaljnijom djelatnošću centralnoj vlasti koja jedina misli, radi i odlučuje za sve, i na strogom razgraničenju organiziranog dijela partije od revolucionarne sredine koja ga okružuje, čega je pobornik Lenjin, – izgleda nam stoga kao mehaničko prenošenje organizacionih načela blankističkog pokreta, zavjereničkih kružoka na socijaldemokratski pokret radničkih masa”, Roza Luksemburg, *Organizaciona pitanja ruske socijaldemokracije*, Izabrani spisi, Naprijed, Zagreb, 1974, str. 89.

³⁸ „U zbilji ništa ne izručuje jedan još tako mlad radnički pokret vladalačkim prohtjevima intelektualaca tako lako i tako sigurno kao sabijanje tog pokreta u oklop birokratskog centralizma koji boračko radništvo degradira do poslušnog oruđa nekog „komiteta”, Roza Luksemburg, *op. izvor*, str. 98.

³⁹ Tu tendenciju je uočio čak i Trocki u svom članku „Novi kurs” 1924. godine; uporedi: Lav Davidovič Bronštajn Trocki, *Novi kurs*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1972, str. 5–91.

⁴⁰ „Totalitarni tip vladavine je praktikovan unutar partije pre nego je sproveden u zemlji... Stoga je suverenost sovjetskog sistema dominacije, u stvari, izvedena iz vodine volje, a partija je suveren bez ikakve moći: ona je samo nominalno, a ne u stvarnosti izvor svih moći”, Feher, Heler, Markuš, *op. izvor*, str. 232.

proglašeni za univerzalne, nametnuti su članstvu i društvu i u izmenjenim uslovima.⁴¹ Iz toga je, onda, nužno sledilo ekonomsko, političko i kulturno oblikovanje društva spram partijskog modela i po meri partijskih potreba. Nedemokratski unutarpartijski odnosi nisu tad u društvu ništa drugo mogli i proizvesti nego još veći stepen autoritarnosti.⁴² U tu svrhu boljševičke su se partije koristile državom i svim ostalim instrumentima i elementima ekonomskog i političkog sistema.⁴³

Budući da nijedan represivni i totalitarni režim ne opstaje, iako nastaje, samo na nasilju, i boljševičke partije su pokušavale svoj politički monopol *legitimisati*, u čemu su dugo i uspevale, projektom novog – socijalističkog – društva. Time je uspostavljen odnos međusobne, povratne, proizvodnje. Partija sebe legitimise pomoću socijalističkog projekta, a, povratno, projekat se legitimise pomoću partije.

Momentom osvajanja političke vlasti boljševičke partije su u društvu i sopstvenim okvirima ukinule mogućnost nastanka alternativnih društvenih projekata i pokreta.⁴⁴ Sledilo je ideološko i političko monolitizovanje partije i društva, iz čega su proizašli boljševički ekskluzivizam, monopolizam i sektaštvo. Ekskluzivizam je samo druga oznaka za političku poziciju po kojoj je *partija jedini posednik predznanja o socijalizmu i društvene moći za njegovo ostvarivanje*. Tad partija, pozivom na istorijske interese radničke klase,⁴⁵ postaje

⁴¹ „Organizovanost i delatnost sovjetske države su u skladu sa principom demokratskog centralizma... Demokratski centralizam kombinuje jedinstveno rukovođenje sa inicijativom i stvaralačkom aktivnošću na terenu, sa odgovornošću svakog državnog organa i zvaničnog lica za povereni posao”, *Ustav SSSR-a čl. 3*, Centar za društvena istraživanja CK SKJ, Beograd, 197, str. 8.

⁴² „Partija koja nije u sebi demokratska ne može biti i glavni protagonist ... dubokih demokratskih linija. Dapače, ako u pogledu demokratizacije za njom zaostaje, nužno mora jednom postati i kočnica ovih procesa. Konflikt koji iz toga može nastati je mnogo dublji i predjudniji od bilo kog konflikta unutar političke sfere”, Predrag Vranicki, *op. izvor*, str. 96.

⁴³ „Primat političke moći nad ekonomskom (politički voluntarizam) i nasilje nad ekonomskim zakonitostima, diktatura nad potrebama – temeljno je obeležje načina proizvodnje, osnovica je staljinizma”. Miroslav Pečujlić, *Zarobljeno društvo*, Partizanska knjiga, Beograd, 1986, str. 202.

⁴⁴ Na primer, kako je tekao put od pluralizma do totalitarizma u Mađarskoj u periodu od 1945. do 1949. godine vidi u: *Socijalni pokreti i politički sistem u Mađarskoj (1944–1956)*, Dokumenti, IDN, Beograd, 1988, posebno predgovor Petra Sekelja, str. 5–34.

⁴⁵ „Jedanput ustanovljen i osamostaljen pojam („interes radničke klase”) postaje mjerodavna pozicija iz koje sa taj učvršćen pojam primjenjuje na život konkretno opstojeće klase, na njene potrebe i njezine osvijestene i neosvijestene potrebe, „znanstvena

jedini vlasnik istorijske i konkretne istine⁴⁶ o socijalizmu i vrhovni arbitar u svim stvarima teorije i prakse. Partijska interpretacija Marksa i marksizma⁴⁷ odnosno socijalizma dobija rang naučnog znanja i, kao takva proteže se na celinu duhovnog stvaralaštva i društvenog života. Ideologija se totalizuje zahvatanjem svih sfera – od privatnog života pojedinca do prirodnih zakona. Ideologijskom upotrebom teorije, kulture i celine duhovnog stvaralaštva postižu se dvostruki ciljevi. Prvo se stvarnost prerađuje i racionalizuje po meri ideološkog scenarija i potreba partijskih elita. Uporedo se, masovnom indoktrinacijom građana, društvo atomizuje (suprotstavljanjem pojedinaca i grupa rastaču mu se sve stvaralačke snage) i socijalizuje (pre ili kasnije, dobrovoljno uključuje u nametnuti poredak).⁴⁸

Presudni pečat ideologijskim, time i zbiljskim, koordinatama realsocijalističkih društava udarila je boljševička projekcija socijalizma. Mada je rečeni projekat stalno, spram konkretnih potreba partije, menjan, razvijan i dopunjavan, u njemu *postoji nekoliko trajnih i nepromenljivih, a konstitutivnih, elemenata*. Na ideologijskom i koncepcijskom nivou tretman socijalizma je određen *dvema* redukcijama. *Prva* je izražena shvatanjem *da su politička volja partije, rukovodstva i vođe za socijalizmom ključni generatori pogonskih i razvojnih energija socijalizma i društva*. Suština *druge* je u *svođenju socijalizma na antikapitalizam*.⁴⁹ Pri tom, prva redukcija utemeljuje drugu. Istovremeno, konsekvantno realizovanje sadržaja i ciljeva druge redukcije otvara prostor neograničenom praktikovanju slobodne partijske volje.

ideologija" ne izvodi pojam interesa iz klase, nego klasu primjerava jedanput ustanovljenu pojmu interesa klase", Ivo Paić, *Proizvodnja ideologije*, Prosveta, Beograd, 1984, str. 46.

⁴⁶ „... nama, kao rukovodećoj jezgri, svake godine dolaze tisuće novih mladih kadrova, oni gore od želje da nam pomognu, gore od želje da se afirmiraju, ali nemaju dovoljno marksističkog odgoja, ne znaju mnoge, nama dobro poznate istine i prinuđeni su lutati u tami" (podvukao – M. H.), J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, August Cesarec, Zagreb, 1981, str. 706.

⁴⁷ O suštini i dometima ovakvih interpretacija, između ostalog, vidi: Herberg Markuze, *Sovjetski marksizam*, (posebno prvi deo) Globus, Zagreb, 1983.

⁴⁸ „Pod uticajem sovjetske ideološke diktature i jednopartijskog sistema društvo se atomiziralo. Sve su društvene aktivnosti pod nadzorom neostaljinističke države, što znači da je bez posredovanja Partije nemoguća individualna ili grupna inicijativa", Viktor Zaslavski, *Neostaljinistička država*, op. izvor, str. 47–48.

⁴⁹ Uporedi: Ferenc Feher, *Struktura diktature nad potrebama*, Centar za društvena istraživanja CK SKJ, Beograd, 1981, str. 77–100.

Brojne su – teorijske i praktične – posledice (samo)-proglašenja partije (rukovodstva, vođe) za tvorca (demijurga) socijalizma. Partija postaje nadnaravno i impersonalno biće slobodno u modeliranju čoveka, društva i istorije. Tad i partijska volja za socijalizmom prestaje biti ičim ograničena. Stvarnost i društvo se oblikuju prema partijskoj zamisli socijalizma, bez obzira na to koliko su joj skladni. Društvo i stvarnost se organizuju, menjaju i sistemski uređuju po volji partijskoj.⁵⁰ Pošto je partijski istorijski cilj – komunizam, sva su sredstva za njegovo dosezanje dozvoljena i opravdana. Pojedinaac i društvo, njihove potrebe i interesi su podređeni „izgradnji socijalizma”,⁵¹ a njihovo zadovoljavanje se odlaže u daleku – komunističku – nesaznatljivu budućnost. Tako se, u stvari, uspostavlja *partijsko društvo*,⁵² u kome je društvo instrument i medij ostvarivanja partijske volje. Sledstveno tome i svi, ekonomski i politički, subjekti društva – od države do pojedinca – *izvedena su bića* zavisna od partijske volje. Stoga i izvorni staljinistički totalitarni režim i njegovi modifikovani klonovi u drugim istočnoevropskim zemljama nisu slučajnost nego imanentno svojstvo i krajnji produkt boljševičke partijske (samo)volje za socijalizmom.

Bitna pretpostavka, ali i krajnji produkt, partijskog socijalizma jeste njegovo svođenje na antikapitalizam. Tako je u boljševičkoj varijanti socijalizmu namenjena uloga destruktora, a ne pokreta i procesa kvalitativnog nadilaženja kapitalizma. Socijalizam je izmešten iz kapitalizma i suprotstavljen mu, pa je njegovo negiranje proglašeno za prvi uslov „izgradnje socijalizma”. Izgubilo se iz vida, prvo, da je kapitalizam istorijska sublimacija i sažeti koncentrat civilizacijskih dostig-

⁵⁰ Tipičan primer za to su objašnjenja sovjetskih autora o karakteristikama i suštini „razvijenog socijalizma”. „U političkoj oblasti za razvijeni socijalizam karakteristično je ne samo iščezavanje antagonističkih protivrečnosti, ostataka eksploatatorskih klasa, nego i dalje učvršćivanje socijalno-političkog jedinstva društva. Ostvareno je prerastanje diktature proleterijata u opštenarodnu državu... svakako, razvijenom socijalističkom društvu još su svojstvene osobine koje su karakteristične za prvi stadij komunizma i one ga razlikuju od višeg stadija komunističke formacije...”, Pjotr Demičov, *Kriteriji i obeležja razvijenog socijalizma, Razvijeno socijalističkog društvo*, Marksizam u svetu, br. 5-6, 1974, str. 38.

⁵¹ O tome šire: Đura Kovačević, *Da li je „izgradnja socijalizma” socijalizam?*, Marksistička misao, br. 1/84.

⁵² „Naoružana marksističko-lenjinističkim učenjem, Komunistička partija određuje generalnu perspektivu razvoja društva, liniju unutrašnje i spoljne politike SSSR, ona rukovodi velikom neimarskom delatnošću sovjetskog naroda i daje planski, naučno fundirani karakter njegovoj borbi za pobedu komunizma”, *Ustav SSSR, član b. stav dva*, op. izvor, str. 9.

nuća dotadašnje ljudske (posebno evropske) istorije.⁵³ Drugo, da je kapitalizam „rodno mesto” i istorijska pretpostavka socijalizma odnosno da je socijalizam (ako je) moguć samo u meri u kojoj mu kapitalizam stvara pretpostavke.⁵⁴ Svođenje socijalizma na antikapitalizam je počivalo na iluziji da se mogu ukinuti tendencijske, pre svega ekonomske, zakonitosti i pogonski mehanizmi društvenog razvoja. Shodno tome, pokušalo se vanekonomskim i antiekonomskim sredstvima – partijskom voljom – proizvoditi pogonska energija socijalizma. Istovremeno, anulirana su civilizacijska dostignuća u sferi politike, kulture i duhovnog stvaralaštva. Time su ostvareni, sa stanovišta boljševičkog sistema, korisni efekti. Zatiranjem zatečenih demokratskih tekovina i onemogućavanjem demokratskog konstituisanja ovih društava, ceo politički i duhovni prostor popunjavaju partija i njena ideologija. Destrukcijom i odbacivanjem svega kapitalističkog ukinute su i mogućnosti upoređivanja novog – socijalističkog – sa dotadašnjim i spoljašnjim (građanskim društvima). Na toj osnovi je proizvedena, za boljševizam delatna, iluzija ali i praksa apriornog pozitivnog vrednovanja svega (real)socijalističkog odnosno negatorskog odbacivanja svega kapitalističkog.

Svođenje socijalizma na antikapitalizam je u suštini tipičan proizvod *aistorijskog i voluntarističkog* tretiranja društva. Politički diskontinuitet sa starim, nastao osvajanjem vlasti od boljševičkih partija, prerasta u istorijski i civilizacijski diskontinuitet. Realsocijalistička društva boljševičke su partije pokušale „izgraditi” nezavisno od dotadašnje istorije, a što je još gore i nasuprot njoj. Time su istovremeno potrana i odbačena i ona demokratska i politička dostignuća borbe progresivnih, radničkih i socijalističkih, snaga koja su bila ugrađena u temelje i sisteme građanskih društava.

⁵³ „Buržoazija je u istoriji odigrala snažnu revolucionarnu ulogu... Buržoazija je u svojoj jedva stogodišnjoj klasnoj vladavini stvorila masovnije i kolosalnije proizvodne snage nego sve prošle generacije zajedno”. Karl Marks – Fridrih Engels, *Manifest komunističke partije*, Izabrana dela, Kultura, Beograd, 1949, tom prvi, str 17–19.

⁵⁴ „Nikada neka društvena formacija ne propada pre nego što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju pre no što se materijalni uslovi njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva. Stoga čovečanstvo postavlja sebi uvek samo one zadatke koje može da reši, jer kad tačnije posmatramo, uvek ćemo naći da se sam zadatak rađa samo tamo gde materijalni uslovi za njegovo rešavanje već postoje ili se bar nalaze u procesu svoga nastajanja”, Karl Marks, *Predgovor za „Prilog kritici političke ekonomije”*, op. izvor, str 338.

SISTEMSKE PRETPOSTAVKE AUTODESTRUKCIJE

Politička antikapitalistička volja partija za socijalizmom dobila je svoj izraz i u razradi strategije tzv. izgradnje socijalizma. „Ugaoni kamenovi” i nepromenljivi postulati te strategije jesu *monizam svojine, politički monizam i centralno-plan-sko odnosno netržišno i antitržišno regulisanje celine društvene reprodukcije*. Krajnji produkt materijalizacije ovako postulirane strategije jeste krah realnog socijalizma. Stoga i za istorijsko vrednovanje dometa realsocijalizma nisu dovoljni interni i lokalni kriterijumi.⁵⁵ O valjanosti realsocijalizma može se suditi samo upoređivanjem njegovih rezultata sa razvojem drugih, pre svega najrazvijenijih, društava. Istovremeno, do pravih nalaza se može doći tek analizom efikasnosti i racionalnosti utroška materijalnih i ljudskih resursa u „izgradnji socijalizma”. Znači, tek utvrđivanjem *cene koštanja realsocijalizma* može se ustanoviti njegova prava istorijska mera i vrednost.

Monističko zasnivanje i „komandno upravljanje” sistemom realnog socijalizma su dugoročno posmatrano onesposobili i njegove podsisteme. Pre svega, *ekonomski i politički*. Pokazalo se da oba ova podsistema trajno nisu sposobna da realizuju kratkoročne i dugoročne, projektovane i planske zadatke i ciljeve. Zbog toga je *stalno povećavan raskorak* između funkcionalnih sposobnosti sistema i potreba društva i građana. Uporedo sa tim opadao je i stepen efikasnosti i korisnosti angažovanih, ljudskih i materijalnih, potencijala, a rasla je neiskorištenost, zatečenih i stvorenih, pretpostavki. Sistemu je opadala sposobnost samoregulacije i samorazvoja, a rasla sposobnost konzerviranja i otpornost na promene. U istoj meri su se trošili strpljenje i pozitivna očekivanja građana, što je zakonito vodilo narastanju socijalnih napetosti i političkih nezadovoljstava. Zato se može reći da je jedno od stalnih obeležja dosadašnjeg razvoja realsocijalističkih društava periodično smanjivanje latentnih i otvorenih kriza.

Kriza je, znači, trajno stanje protivrečno konstituisanog odnosa i sistema realsocijalizma. Sledstveno tome, a zarad

⁵⁵ To je inače odomaćeni manir u samoocenjivanju realsocijalizma kada se za etalon uzima početno – predsocijalističko – stanje u istočnoevropskim zemljama koga se onda lako može dokazati uspešnost ovih sistema.

predupređivanja i/ili amortizovanja krize, real socijalistička društva su i stalno menjajuća društva. Naime, sve do aktuelnog kraha, boljševičke su partije imale političku inicijativu u reformisanju društvenog sistema i njegovih podsistema.⁵⁶ Međutim, pokazalo se da su sve reforme (prepravke, dogradnje, optimalizacije) zastale i ostale na granicama temeljnog – političkog odnosa. Iz politike su inicirane ali i dozirane promene. Onog trenutka kada je pretila opasnost da reforme zahvate i temelje sistema bile su od iste te politike i zaustavljene.⁵⁷ Zbog toga ovi sistemi (p)ostaju *disfunkcionalno funkcionalni*. Naime, i pored svih uspona i uspeha,⁵⁸ ovi su sistemi sa stanovišta potreba građana i društva, rezultatno disfunkcionalni, jer ne obezbeđuju njihovo zadovoljavanje. Ali, sa stanovišta vladajućih snaga,⁵⁹ oni su doskoro bili funkcionalni, jer su reprodukovali temeljni društveni odnos i njihove vladajuće pozicije. Krah realnog socijalizma je znak da je sistem izgubio i ovu, disfunkcionalno funkcionalnu, sposobnost.

Krajnje, i sa stanovišta našeg pristupa, najvažnije posledice dugoročne i dugotrajne disfunkcionalnosti real socijalističkog privrednog sistema su izazvane njegovom nesposobnošću da zadovolji potrebe građana. Sve to je, pre ili kasnije, moralo da ima, i imalo je, negativnog uticaja na političko ponašanje i raspoloženje građana. Po meri i tempu zaoštavanja ekonomske krize rasle su socijalne napetosti i nemiri (štrajkovi), što je građane spontano dovelo do centra problema – karaktera vladajućeg političkog odnosa i njegovog sistemskog produkta.

Ključno i trajno obeležje real socijalističkog političkog sistema⁶⁰ jeste *stalna razlika između normativnog i faktičkog*,

⁵⁶ Real socijalistički ekonomski sistem je zaokružen krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina, da bi od 1957. godine u više navrata bio podvrgavan ekonomskim i sistemskim reformama – uporedi: Dušan Pirec, *Kriza realnog socijalizma*, Ekonomika, Beograd, 1985, str. 24. i 55–71. Vidi i Vujo Vukmirica, *Savremeni ekonomski sistemi i odnosi*, Eksport-pres, Beograd, 1973, posebno deo o tendencijama promena ekonomskih metoda i kriterijuma, str. 55 i dalje.

⁵⁷ Tipičan primer za to je sudbina „kritike kulta ličnosti” otpočete na 20. kongresu KPSS, kao i priprede reforme 1965.

⁵⁸ „Na nižem nivou privrednog razvoja osnovne prednosti ovoga sistema bile bi u tome što on omogućava veliku koncentraciju subjektivnih i objektivnih faktora proizvodnje u tzv. prioritnim privrednim granama, pa stoga i njihov vrlo brz razvoj... Kasnije, na višim nivoima razvoja, ovakav privredni sistem omogućavao je razvoj suvremene tehnologije u nekim posebno prioritnim granama privrede, mada ne na zadovoljavajući način i u privredi kao cjelini”, Đorđe Pribećević, *Privreda SSSR-a i izgledi promjena u privrednom sistemu*, Naše teme 12/84, str. 2650–2651.

⁵⁹ U literaturi se one različito obeležavaju, pa se imenuju kao oligarhije, partijske elite, klase kolektivnih vlasnika itd.

⁶⁰ I ovom prilikom mislimo pre svega na sovjetski sistem i model koji je u bitnom smislu bio obavezujući uzor ostalim istočnoevropskim zemljama.

odnosno *proklamovanog i proizvedenog*. Na primer, ustavni i federalni razvoj političkog sistema SSSR-a ukazuju na stalno, nominalno, povećavanje i proširivanje prava građana i nacija, pravno utemeljenje i razuđivanje političkog sistema i sistema Sovjeta.⁶¹ Međutim, sa razvojem sistema faktički su stalno rasli odlučujuća i monopolska pozicija komunističke partije i njenih elita.⁶² Isto tako, uporedo sa proklamovanjem stalno novih i viših etapa socijalističkog razvoja teklo je nedemokrat-sko konzerviranje sistema i sužavanje građanskih i nacionalnih prava.⁶³ Proklamovanje socijalističke demokratije stalno je bilo praćeno represijom nad društvom i građanima. Intenzitet, oblici i sredstva represije su menjani ali, sve do začinjanja „perestrojke”, ona faktički nikad nije napuštena kao sredstvo disciplinovanja građana⁶⁴ i dodatni instrument funkcionisanja sistema.

Karakter, funkcionisanje, dometi i ograničenja političkih sistema u istočnoevropskim zemljama presudno su (bili) određeni političkim monizmom. U rečenim zemljama monizam je sadržan i iskazan jednopartijskim političkim sistemima, u kojima su monopol imale komunističke partije.⁶⁵ Činjenica da su partije bile samostalni i neograničeni ustavni i sistemski konstituensi bitno je odredila suštinu i način rada ovih političkih sistema. Prva konsekvencija toga je pretvaranje ustavno-pravnog i sistemskog uređenja u osnovni kanal i instrument realizacije neograničene političke volje partije (rukovodstva). Nastali politički sistemi su ostali bez sopstvene pogonske energije, jer nisu izvirali iz političkih i drugih potreba, interesa i delovanja građana i njihovih udruženja. Ovi sistemi ne raspolazu ni autonomnom političkom moći, već im je ona, u

⁶¹ Šire o fazama i karakteristikama ustavnog i federalnog razvoja SSSR-a, vidi: Miodrag Jovičić, *Veliki ustavni sistemi*, IRO „Svetozar Marković”, Beograd, 1974, str. 217–247, i Vučina Vasović, *Savremeni politički sistemi*, op. izvor, str. 198–220.

⁶² Tako je, na primer, Ustav iz 1936, po opsegu i broju prava građana nominalno spadao u najdemokratskije ustave svog vremena. Međutim, u njemu je po prvi put regulisana i monopolska pozicija RKP-b. Kada se zna da se sve dešava u vreme zaoštavanja staljinističkog terora nesaglasnosti normativnog i faktičkog postaju još očiglednije; uporedi, Miodrag Jovičić, op. izvor, str. 228–229.

⁶³ Uporedi: Roj Medvedev, *Knjiga o socijalističkoj demokratiji (odlomci)*, *Rasprave o nekim problemima staljinizma i aktuelne društvene prakse u zemljama „realnog socijalizma”*, CDI CK SKJ, 1981, str. 1–77.

⁶⁴ Šire o tome vidi: Čovjek po mjeri „realnog socijalizma”, Naše teme, br. 6/89, str. 1578–1681.

⁶⁵ Monopol je našao svoj izraz i u ustavnom garantovanju rukovodeće pozicije komunističkih partija.

kontrolisanim dozama, delegirana od partije. Zbog toga su i ostali bez samozaštitnih, samokorektivnih i samorazvojnih potencijala i mehanizama – sudbina, izgled, struktura i trajnost im je zavisila od volje i potreba partije. Shodno tome i svi subjekti sistema postaju instrumenti partijske volje. Do krajnosti je izvedena i personalna unija partije i države.

Način ustanovljavanja je odredio kvalitet i karakter delovanja političkog sistema realsocijalizma. Ideologija (p)ostaje bitan parametar i reper sistema. Ideologijska funkcionalnost je zamena i pokriće za faktičku disfunkcionalnost. Na toj osnovi izrasta i politički voluntarizam. Protežanjem demokrat-skog centralizma na ustavno, sistemsko i državno ustrojstvo voluntarizmu je otvoren neograničeni prostor delovanja i ispoljavanja. U njegovom zahvatu su sve sfere društvenog života – od ekonomije, preko politike i kulture do privatnosti građana. U tu svrhu je izvršena centralizacija i hijerarhizacija sistema, koje su opet, s obzirom na delokrug i potrebe, izrodile snažan sloj birokratije i dovele do birokratizacije celog društva.

Bitan uslov opstanka i funkcionisanja ovakvog političkog sistema je bilo i ukidanje autentičnog pluralizma, posebno političkog, i njegova zamena kvazipluralizmom. Do tog stanja se došlo primenom dve vrste mehanizama. Suština prvog je u ustavnom poništavanju, takođe ustavom, garantovanih prava građana na slobodno političko i interesno udruživanje⁶⁶ čime je omogućeno njihovo proizvoljno tumačenje i primenjivanje. Drugi mehanizam je instaliran preko transmisijskog sistema političkog organizovanja. Dozvoljene političke i društvene organizacije su tako uređene i sistemski postavljene, da predstavljaju samo jednu od transmisivnih karika realizacije politike i volje komunističkih partija. Na ovim osnovama je stvarana iluzija o monolitnosti društva, skladu i neprotivrečno-

⁶⁶ Tako se čl. 50. i 51. Ustava SSSR iz 1977. građanima garantuje pravo „slobode reči, štampe, okupljanja, mitingovanja, uličnih povorki i manifestacija”, odnosno „pravo na udruživanje u društvene organizacije, koje doprinose razvoju političke aktivnosti i samodelatnosti, a takođe zadovoljavanju raznovrsnih interesa građana”. Međutim, u oba člana ta prava su ograničena obavezom njihovog sklada sa „interesima naroda i u cilju jačanja i razvoja socijalističkog društvenog uređenja” odnosno „sa ciljevima komunističke izgradnje”. Restriktivnost je sadržana u činjenici da su interesi i ciljevi socijalizma i komunizma ustavno dovoljno neodređeni, te omogućavaju arbitrarnost državnim organima; uporedi: *Ustav SSSR, op. izvor*, str. 24–25; o ovome vidi i: Feher, Heler... *op. izvor*, str. 238–239.

sti interesa, socijalno-klasnoj i nacionalnoj harmoniji.⁶⁷ Po istoj logici se pokušavalo dokazati da su i odnosi između članica „socijalističke zajednice” neprotivrečni. S tim ciljem je proklamovan princip socijalističkog internacionalizma, koji je, navodno, trebalo da izražava nov kvalitet međudržavnih odnosa i da nadomesti nedostatke principa miroljubive aktivne koegzistencije.

Uređenje međunacionalnih odnosa je, takođe jedan od zadataka koje politički sistem realsocijalizma nije uspeo da reši.⁶⁸ Ustavnopravna jednakost i samostalnost nacija, posebno u SSSR-u, su stalno narušavani i ugrožavani. Centralnoplanskim ekonomskim merama vršena alokacija privrednih resursa je održavala i produbljivala nacionalno-regionalne disproporcije. Ustavnim, političkim i ideološkim merama pokušalo se dokazati nastajanje sovjetske nacije, što je bilo samo drugo ime za permanentnu rusifikaciju stanovništva.⁶⁹ Dva su osnovna razloga zaoštrenog ispoljavanja problema međunacionalnih odnosa u drugim istočnoevropskim zemljama. Prvi je proizilazio iz faktički ograničenog suvereniteta ovih zemalja u „socijalističkoj zajednici” Savetu za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV) i Varšavskom ugovoru. Prisilno podređivanje državnih i društvenih interesa zemalja-članica apstraktnim „opštim interesima socijalizma”, a u stvari hegemonističkim interesima SSSR, ugrožavalo je nacionalni identitet i stvaralo osećaj nacionalne ugroženosti. Međutim, po sličnoj logici, produkovani su međunacionalni problemi u okviru većine ovih zemalja. I u njima su nastajali problemi oko odnosa većinskih i manjinskih nacija, kao, na primer, u Čehoslovačkoj, a posebno oko odnosa prema nacionalnim manjinama, kao u slučaju položaja Mađara u Rumuniji. Kada se svemu tome doda i nasilna ateizacija društva i života, u uslovima kad je verska pripadnost i element nacionalnog identiteta, postaje jasno da su politički sistemi u zemljama Istočne Evrope u

⁶⁷ „Potpuna i konačna pobjeda socijalizma, izgradnja razvijenog socijalističkog društva u SSSR, ostvarenje socijalnog, političkog i idejnog jedinstva sovjetskog naroda, porast kulture i političke svesti masa – sve te okolnosti s kojima je povezano prerastanje socijalističke države u opštenarodnu stvaraju stabilnu osnovu za dalji razvitak socijalističke demokratije, za još veće zbližavanje društva i države”, Grupa autora, *Razvijeno socijalističko društvo*, Marksizam u svetu, br. 5–6/74, str. 45.

⁶⁸ Pri dubljoj analizi posebno treba uvažavati istorijsko nasleđe, nacionalne i verske animozitete, bez kojih se ne mogu razumeti ni sadašnji događaji u ovim zemljama.

⁶⁹ Šire i detaljnije o tome vidi: Roj Medvedev, *op. izvor*, str. 15–27.

dugom vremenu proizvodili i kumulirali ogromnu negativnu energiju građana. Aktuelno zaoštavanje međunacionalnih odnosa u ovim zemljama javno otkriva činjenicu da se radilo o prividnim društvenim i državnim zajednicama. Pucanjem dosadašnjih ideologijskih i nasilnih integrativnih mehanizama ova društva očigledno više nisu sposobna da egzistiraju u postojećem obliku. Da li će imati vremena i za, prvenstveno ekonomsko-interesnu, reintegraciju pokazaće bliska budućnost.

Kao što tekući događaji u istočnoevropskim zemljama pokazuju, rastuće nesaglasnosti sistema i stvarnosti su konačno morale dovesti do ogoljavanja suštine ovakvog političkog sistema. Nagomilano nezadovoljstvo građana i naroda (nacija) našlo je svoj izraz i izlaz u spontanoj i organizovanoj pobuni protiv sistema. Stoga se i razlozi kraha realsocijalističkih političkih sistema ne mogu objašnjavati i pravdati deformacijama i autokratskim sklonostima vladajućih ličnosti. Koreni kraha leže u ustrojstvu i karakteristikama sistema, koji su se pokazali nesposobnim da realizuju i minimum svojih „socijalističkih” proklamacija. Vladajući sistemi su bili neophodna pretpostavka nastanka, postojanja i ozbiljenja svih „staljina” u realsocijalizmu. Mali i veliki „staljini” jesu davali snažan lični pečat funkcionisanju sistema i njegovoj reprodukciji, ali bez ovakvih sistema oni ne bi bili mogući. Kao što su i jednom uspostavljeni i ukorenjeni sistemi uvek sebi nalazili (proizvodili) nove „staljine”. Međutim, realsocijalizam je proizvodio i, sa stanovišta svog opstanka, neželjene i nekontrolisane efekte. Negativnim – ekonomskim, socijalnim, političkim – efektima systemske reprodukcije ukidane su pretpostavke opstanka realsocijalizma odnosno stvarane energije i snage njegove destrukcije. Utoliko se sa više osnova može tvrditi da se, u suštini, radi o autodestrukciji realsocijalizma.

S U M M A R Y

DESTINY OF „REAL SOCIALISM”

The article is an attempt at a theoretical analysis of fundamental causes and substance of actual political changes and developments in the East European countries. The author's point of departure is that these changes have re-actualized the fundamental issues of socialism, and that they are presently

expressed in the following theoretical and political dilemmas: (1) is it socialism or real socialism that is undergoing a crisis or possible collapse; (2) which are the basic causes of the crisis or collapse of the (real) socialism; (3) are a re-vitalization and democratic transformation of socialism or real socialism possible or feasible. After a presentation of relevant theoretical and political approaches to the crisis (collapse) of real socialism, the author succinctly discusses the terms of crisis and collapse. In this context he offers an assessment that we are witnessing the collapse of real socialisms in the East European countries, and that its systemic and political restoration is not possible unless a retrograde intervention would be undertaken.

Discussion of causes and substance of the collapse of real socialism makes the main part of the article. Arguing that the hitherto existing and newly created historical societal-historical conditions have played a secondary role in the process, the author finds crucial causes of the collapse in the societal entity of the bolshevik Party and its concept or application of the idea of socialism. The extremely negative repercussions of the undemocratic nature of relationships within the Party, expressed in centralism and division of power in favour of the Party leadership, were displayed in the imposition of the Party organization principles on society and its system. In such circumstances also the Party concept of socialism becomes insufficient out of two basic reasons: first, because of the belief that the Party's will for the establishment and development of socialistic societal system is a sufficient and crucial generator of socialism; and, second, because of degradation of socialism to a mere anti-capitalist concept, which in the last analysis ends in anti-historical application of real socialism.

R É S U M É

LA DESTINEE DU SOCIALISME REEL

Cet article est la tentative de faire une analyse théorique des principales causes et de l'essence des événements politiques actuels et des changements intervenus dans les pays de l'Europe de l'Est. L'auteur procède de point de vue que les changements cités ont à nouveau rendu actuelles les questions fondamentales du socialisme, qui, de nos jours, s'articulent sous forme de dilemmes politiques et théoriques suivants: (a) s'agit-il de la crise ou de la fin du socialisme ou du socialisme réel, (b) quelles sont les principales causes de la crise, c'est-à-dire de la fin du socialisme réel, et (c) une revitalisation et une transformation démocratique du socialisme, c'est-à-dire du socialisme réel, sont-elles possibles? En énumérant les principales approches théoriques et politiques de la crise (de la fin) du socialisme réel, l'auteur déterminait à sa façon les notions de crise et de fin. Dans cet ordre d'idées, il avance l'hypothèse de la fin du socialisme réel dans les pays de l'Europe de l'Est qui, sauf des interventions retrogrades, ne présente aucune possibilité de renouvellement politique en tant que système.

La majeure partie de cet article représente le débat sur les causes et sur l'essence même de l'effondrement du socialisme réel. Postulant que les

conditions socio-historiques héritées et nouvellement créées étaient d'un intérêt secondaire, l'auteur trouve que les causes fondamentales de cet effondrement étaient immanentes à l'être du parti bolcheviste et à sa conception, c'est-à-dire à sa façon de pratiquer le socialisme. Le caractère non-démocratique des rapports au sein du Parti, manifesté par le centralisme et la répartition des pouvoirs en faveur des cadres dirigeants, s'est traduit en répercussions extrêmement négatives par le fait qu'il s'est imposé en tant que système d'organisation du parti à la société et au système d'organisation sociale. Dans de telles conditions, la conception du socialisme vue par le parti devient insuffisante pour deux principales raisons: premièrement, du fait que la volonté du Parti serait suffisante pour être le générateur-clé du socialisme et, secundo, du fait que le socialisme a été réduit à l'anticapitalisme, ce qui, en fin de compte, finit par la pratique istorique du socialisme réel.

РЕЗЮМЕ

СУДЬБА РЕАЛСОЦИАЛИЗМА

Статья является попыткой теоретического анализа фундаментальных причин и сущности актуальных политических волнений и изменений в странах Восточной Европы. Автор исходит из положения, что указанные изменения снова сделали актуальными существенные вопросы социализма, и что сегодня они проявляются в следующих теоретических и политических дилеммах: (а) идет ли речь о кризисе или о крахе социализма или реалсоциализма, (б) какие основные причины кризиса, то есть краха (реал)социализма и (в) возможны ли возрождение и демократическое преобразование социализма, т.е. реалсоциализма. Перечислением существенных теоретических и политических подходов к кризису (краху) реалсоциализма, автор сжато рассматривает и дает свои определения понятий кризиса и краха. В рамках этого высказывает предпосылку, что речь идет о крахе реалсоциализма в странах Восточной Европы, и что, кроме в случае ретроградного вмешательства, нет возможности для его системного и политического обновления. Основную часть труда занимает дискуссия о причинах и сущности краха реалсоциализма. Доказывая, что имеющиеся и новосоздавшиеся общественно-политические условия имели второстепенное значение, автор существенные причины краха находит в общественном существе большевистской партии и ее концепции, т.е. в практике социализма. Недемократический характер внутрипартийных отношений, выражающийся в централизме и распоряжении мощи в пользу руководства, свое предельно отрицательное влияние проявил навязыванием принципа партийной организации обществу и его системе. В таких условиях и партийная концепция социализма становится недостаточной по двум основным причинам: во-первых, из-за мнения, что партийная воля к социализму является достаточной и важнейшим генератором социализма, и, во-вторых, из-за сведения социализма к антикапитализму, что, по крайней мере, оканчивается в историческом практиковании реалсоциализма.